

Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић.
Србија и Пожаревац у Другом светском рату 1941–1944. –
окупациона управа, избеглице и просвета.
 Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015, 271.

О Другом светском рату је написано безброј књига и чланака, снимљен огроман број играних и документарних филмова. Он је био највеће страдање у историји човечанства, па и Србије и српског народа. Поделио је свет, Европу, Србију и Србе на огорчено супротстављене таборе. Много више него у Првом светском рату, ровови су цементирани опречним идеологијама које су надживеле и сам рат. Други светски рат је довео до подељености европских друштава оставивши дубоке ожиљке и трауме, како у победничким тако и у пораженим земљама. У Србији и Југославији оставио је још дубље ожиљке него у другим земљама. Па ипак, крај рата је означио војни пораз фашизма и почетак нове етапе у историји Европе и света.

То је био разлог што је прошле године цео свет обележио 70 година од краја тог највећег оружаног сукоба у историји. У то обележавања се, поред медија, укључио и велики број научних и културних установа. У многим случајевима то је учињено пригодничарски – тек толико да се датум обележи, али у неким случајевима је евоцирање прошлости предузето са већим амбицијама и са жељом да се поводом значајне годишњице остави нешто што ће трајати и кад сама годишњица буде већ давно заборављена. Књига *Србија и Пожаревац у Другом светском рату 1941–1944. – окупациона управа, избеглице и просвета*, у издању Историјског архива из Пожаревца, свакако спада у оне амбициозније подухвате. Реч је о монографији три ауторке које обрађујући три делимично одвојене теме које се међусобно допуњују и на основу обимне архивске грађе и релевантне литературе свестрано осликавају ситуацију у окупираној Србији. Реч је о у историографији неуобичајеном, али у овом случају врло успешном делу мале групе квалификованих аутора.

После увода директорке Архива др Јасмине Николић (стр. 7–8), следи уводна студија др Маријане Мраовић, „Србија и Пожаревачки округ под немачком окупацијом 1941–1944“. Она обухвата око сто страна и представља својеврсну синтезу сазнања о Србији под немачком окупацијом у Другом светском рату. Њен је задатак да укратко упозна читаоца са судбином Србије под немачком окупацијом и да да контекст за наредна два рада. Излагање почиње предвечерјем рата на Балкану и тече све до ослобођења земље, односно

до одласка српске колаборационистичке владе у Аустрију. На јасан и прегледан начин ауторка упознаје читаоца са замршеном организацијом немачке власти, њеним често међусобно супротстављеним установама и руководећим појединцима, као и са организацијом немачке пропаганде. Потом прелази на продужену руку окупаторске власти – домаћу управу – испрва очличену у Савету комесара, а потом у „Влади народног спаса“ генерала Милана Недића. Мраовић указује на задатке једне и друге колаборационистичке администрације, као и на све тешкоће са којима су се оне сусретале у њиховом испуњавању. Главни ограничавајући фактор су биле саме немачке власти које су и поставиле своје домаће сараднике, али им никад потпуно нису веровале и нису биле спремне да им прошире овлашћења. То је било погубно по ауторитет српских органа власти. Ништа мање важан фактор у рушењу ауторитета колаборационистичких власти су били устаници – пре свега партизани предвођени комунистима. Хитлер, као неприкосновени господар окупираних Европе, био је највећи непријатељ Срба и саме српске управе. Србе је сматрао одговорнима за југословенски шамар моћном Рајху и за неизлечиве заверенике. Ту чињеницу није успела да промени ни Недићева посета Немачкој у септембру 1943. године, а Хитлеров став је охрабривао суседе Србије да на својим територијама бесомучно прогоне Србе и уништавају све што је српско. Маријана Мраовић јасно приказује тај крвави Гордијев чвор (додатно заплетен устанком у Србији и бруталним репресалијама које су примењене не би ли се он сломио) из кога колаборационистичке власти нису успеваале да ослободе српски народ који су претендовале да воде. При крају свог излагања, ауторка се осврће и на судбину Милана Недића и осталих колаборационистичких функционера који су у избеглиштву у Аустрији и даље покушавали да играју неку улогу. Читајући овај сажети приказ делатности колаборационистичке управе, јасно је да је она од почетка била осуђена на неуспех.

Будући да су модерни ратови масовна појава, за мобилисање маса да у њима учествују, односно да дају свој допринос ратним напорима својим радом и материјалним давањима, потребно је те масе придобити и убедити у исправност циљева за које се власти боре. Због тога ауторка посвећује велику пажњу пропаганди – пре свега немачкој, а потом све више и оној колаборационистичких власти. Њен задатак је био убедити српски народ да су му стварни непријатељи Британци, Совјети и Јевреји, а не прави окупатори, тј. Немци и Бугари. Будући да је економска експлоатација Србије била један од главних циљева окупације, доста пажње је поклоњено и

пропаганди усмереној на повећање пољопривредне пропизводње, рад у рудницима и одржање реда и мира – неопходних за несметано одвијање производње тј. привредну експлоатацију. Ауторка ни у једном тренутку не оставља место сумњи ко је у крајњој линији руководио пропагандом колаборационистичке власти. Раду Маријане Мраовић у овој књизи се садржински мало тога може приговорити, међутим, приметно је да је текст писан помало на брзину, због чега је дошло до сувише наглих прелаза с једне теме на другу, а провукао се и мањи број словних и других грешака.

Друга студија у овој књизи, „Избеглице и пресељеници у Србији и Пожаревачком округу 1941–1944“, мр Јасмине Живковић бави се веома важном темом о којој је такође доста писано. Упркос томе, ауторка је успела да дâ потпуно нов и оригиналан рад пун нових података извучених из до сада мало или нимало коришћене архивске грађе. Проблем избеглица, прогнаника и пресељеника је био свакако један од најважнијих током трајања Другог светског рата на тлу Југославије. Окупирана Србија је била та која је морала да збрине око 400.000 несрећних људи који су бежали да спасу голи живот или који су били протерани (еуфемистично: исељени) због припадности „погрешној“ нацији или вероисповести. У огромној већини случајева радило се о Србима са теритрије НДХ, као и из околних области које су потпале под власт Мађарске, Бугарске или „Велике Албаније“. Хитлер је својим „новопеченим“ савезницима дозволио да на недужном српском живљу стоструко наплате све грешке и неправилности међуратног југословенског режима, који је поједностављено изједначен са српским, за које је оптужен целокупан српски народ. Живковић јасно показује те узроке избеглиштва и као нико до сада описује структуру српских органа који су се старали о прогнаницима и избеглицама. При том, за разлику од неких аутора - апологета колаборационистичког режима, она ни у једном тренутку не идеализује ствари. Посао збрињавања јесте био огроман, али се нису сви слојеви србијанског друштва у њега подједнако укључили. Цитирајући документе, она показује да је тада, као и у свако време, било случајева себичности и затварања очију и срца пред бедом оних који су највише пропатили и којима је помоћ била најпотребнија. Такође, насупротив апологетама самог Милана Недића, она показује да је улога комесара за избеглице Томе Максимовића била несравњиво већа од тзв. „српске мајке“. Сем тога, она недвосмислено указује на то да иницијатива за збрињавање прво словеначких принудних пресељеника а потом и српских избеглица није дошла од српских органа власти већ немачких – дакако не због хуманости, већ због потребе да се огромни прилив осиротелих

и измучених људи стави под контролу, да се онемогући њихово придруживање устаницима и да се они укључе у привредну активност. Користећи и често цитирајући архивске документе ауторка је показала сву сложеност феномена избеглица и њиховог збрињавања, с једне стране лишивши га сваке идеализације, а с друге дајући драгоцен допринос социјалној историји Србије током окупације у Другом светском рату.

Трећи део монографије, из пера Слободанке Цветковић, бави се пожаревачким школама у периоду немачке окупације. У ствари наслов овог дела је прескромно дат: ауторка се подухватила једне вечне и увек важне теме, али се при том није бавила само школама у Пожаревцу и околини већ је, као сваки добар историчар, дала шири друштвени и историјски контекст њиховог деловања. Тај контекст обухвата како обнову рада школа у тек окупираној Србији тако и организацију школства, нормативу и посебно идеологију које су одређивале функционисање школа под окупацијом. Ауторка добро идентификује незадовољство водећих колаборационистичких функционера некадашњим југословенским школским системом – који је наводно школовао непатриотске и себичне младе људе – те њихове жеље да под туђом влашћу створе „новог Србина“ по свом укусу. Он би морао да буде пре свега национално свестан, пун пожртвовања за заједницу, послушан и дакако, антикомунистички настројен. Поред тога, школе је требало да пруже више практичног образовања и моралног васпитања. То су биле вредности које су пропагирали колаборационистички креатори просветне и културне политике (Велибор Јонић и Владимир Велмар-Јанковић пре свега), приказујући их као важне за српски народ, а прећуткујући да су и просветном политиком у крајњој линији дириговали њихови немачки господари у свом интересу.

Јасно је да оваква просветна политика није могла да се спроведе без великог и сваковрсног притиска на наставнике, на ученике и на њихове родитеље. Наставнички редови су „прочишћени“ од свих прокомунистичких елемената, Јевреја, национално непоузданих кадрова, али и од „сувишка“ женског персонала – у складу са предвиђеним подређеним положајем који је требало жене да имају у националистички препорођеној Србији. Опсежно наводећи речите цитате из историјских извора, ауторка верно осликава депримирајућу атмосферу у којој су радили наставници у окупираној Србији. Не заборавља ни материјалну страну проблема: описује штете на школама, заузимање школских зграда од разних војних јединица, као и бедне услове живота и рада наставника и ђака: недостатак

хране, одеће, обуће, огрева, немогућност слободног кретања и др. Ауторка се осврће на типове школа, поклањањући посебну пажњу онима у Пожаревцу. На том релативно малом узорку она успева да покаже скоро све слабости од којих је патило српско школство у условима окупације.

Ђаци су посебна велика тема овог дела. Детаљно се описују идеолошки притисци којима су били изложени, покушаји индоктринације и дисциплинске мере које су их претварале у мање од полуслободних бића која су смела да се крећу само на релацији кућа-школа, школа-кућа, којима је било прописано како ће се облачити и чешљати, која су била обавезна на принудни рад на школским имањима и у Националној служби за обнову Србије, која нису смела да се препуштају било каквим младалачким разонодама и која су морала да пазе на сваку изговорену реч. Ауторка спомиње у историографији већ познату злогласну поделу ђака у три категорије, зависно од политичке поузданости, односно могућности утицаја на њих. Истовремено, показује да све те репресивне мере нису успевале да слома српску омладину. Она је не само стално показивала своју самосталност и жељу за слободом већ се знатан број омладинаца и омладинки придружио Народноослободилачком покрету. (Ауторка наводи низ имена из Пожаревца, што је свакако занимљиво за локалну историју и потомке породица из којих су ти млади борци поникли.) Одговор власти на овакво понашање је био слање у концентрационе логоре или на губилиште, а у лакшим случајевима у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, коме ауторка такође посвећује одређену пажњу. Целокупна слика коју ствара је, баш као и рад мр Јасмине Живковић, сјајно насликана друштвено-историјска минијатура која много говори о претешком ратном времену.

У целини узевши, монографија *Србија и Пожаревац у Другом светском рату 1941–1944.* по много чему надилази бројне пригодне монографије издаване поводом разних годишњица завршетка Другог светског рата, као и многе чисто научне радове који су настајали без пригодничарских намера. Сва три рада у монографији су на највишем научном нивоу и изузетно добро поткрепљени необјављеним и објављеним историјским изворима, као и навођењем бројне релевантне историографске литературе. Радови се добро допуњују, тако да чињеница да потичу из пера три различите ауторке не крњи целовитост књиге. Поред тога, монографија плени и својим изгледом, који је такође много више од само добро дизајниране публикације: кроз целу књигу је посејан огроман број факсимила докумена-

та и фотографија. Документи су дати у врло доброј резолуцији, што историчарима који узму књигу у руке омогућава да их и они користе као објављене историјске изворе, а лаичким читаоцима омогућава да из прве руке „осете“ дух тог тешког времена. Фотографије по правилу нису оне које се могу увек наћи у публикацијама са темом Србије у Другом светском рату. И оне представљају историјске изворе, а нипошто „украш“ књиге – утолико пре што неке приказују заиста потресне призоре. Штета је само што се списак илустрација налази на крају књиге, односно што свака фотографија није пропраћена легендом. На крају књиге се налази списак извора и литературе, али нажалост не и регистар имена. Коначно, за жаљење је и то што је тираж књиге тако мали. На то су свакако утицале финансијске околности, али се треба надати да ће се, сада када је књига објављена и када је стављена на увид јавности, увидети њене вредности и да ће се наћи финансијер за њено ново издање.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ